

A holokauszt a Szovjetunióban

A Szovjetunió lerohanása előtt Berlin módosított a „zsidókérdés megoldásának” 1941 nyara előtt eltervezett módján. Elsősorban azért, mert Hitler és köre számára ez túlmutatott a zsidó jelenléttől való megszabadulás és a zsidó vagyon megszerzésének szándékán: ideológiai kérdés volt. A berlini felfogás szerint egyenesen következett a két, egymással kibékíthetetlennek tartott politikai rendszer harcából. Az ellentét Hitler szerint egyfelől az árja filozófia, másfelől a zsidó világuralmi törekvésekből eredeztetett, azok megvalósulásának tartott bolsevizmus szembenállásában gyökerezett. Ahogy a Führer a náci párt kongresszusán 1937. március 13-án elmondott beszédében fogalmazott, a német nemzetiszocializmus a moszkvai zsidó bolsevik uralom ellen folytatja harcát.

Ennek jegyében a Barbarossa terv megvalósításának előestéjén, 1941. május 19-én a Weermacht ekképpen változtatta akcióprogrammá az elvont filozófiát: „A bolsevizmus a német nemzetiszocializmus halálos ellensége, következésképpen Németországnak meg kell küzdenie e destruktív ideológiával és követőivel. Ez a háború erős és határozott lépéseket követel a bolsevik propagandisták, a partizánok, a szabotőrök és a zsidók ellen.”¹ A többféle intézmény által sokáig alakított hivatalos Generalplan Ost Himmler által végül jóváhagyott 1942. június 12-ei változatában pontos számokat közölt arról, hogy hány cseh, lengyel, ukrán és belorusz áttelepítését tervezik Szibériába, az így felszabaduló területek germanizálása céljából. Az elűzendők mellett feltüntették a meggyilkolni tervezett baltiak, ukránok és beloruszok részarányát. Az elpusztításra szánt zsidók és cigányok azonban nem szerepelnek ebben a feljegyzésben, mivel ez nem volt mérlegelés tárgya.

A Weermacht 1941 májusában és júniusában két további parancsot adott ki a megszállt szovjet területeken bevezetni szándékozott terror jogi és adminisztratív háttérének megalapozására. Az egyik szabad kezet adott az SS-nek a Weermacht által elfoglalt régióban. A másik kimondta, hogy a kommunistákat, a komisszárokat és a zsidókat rendőrségi vizsgálat és bírósági tárgyalás nélkül agyon kell löni. Ezt a parancsot tartalmazta Reinhard Heydrichnek, Himmler után az SS második emberének 1941. július második utasítása a rendőrség és az SS parancsnoki állománya számára.

Az 1941 nyarán alig néhány hét alatt megszállt területeken – a Kreml által 1939/1940 folyamán annektált régiókat és a Hitler elől Lengyelország nyugati vidékeiről odame-nekült lakosságot is beleértve – mintegy négy és fél millió zsidó élt. Az 1939. januári népszámlálás adatai szerint hárommillió-ötvenkilencezren voltak a Szovjetunió akkori határai között, mintegy 90 százalékban askenáziaiak. Közülük másfél millióan Ukrajnában laktak, hatvanezren a Krímben, közel négyszázezren Belorussziában.² A balti államokban, Besszarábiában és Kelet-Lengyelországban élő, mintegy kétmillió zsidóságból másfél millióra teszik azok számát, akiket a szovjet hatóságok 1940/1941 folyamán nem deportáltak a gulág lágereibe, s így a németek megszállta szovjet területeken rekedtek.

Őket kellett volna kimenekíteni a hatalmas birodalom távoli vidékeire, a biztos halál elől. A német támadást követően azonban a Vörös Hadsereg alakulatai nemegyszer maguk is pánikszerűen menekültek, sorsára hagyva a szovjet lakosság leginkább veszélyeztetett rétegét. „...Bementem a városi tanács titkárához, és megkérdeztem, mikor utazhatunk el”, olvashatjuk Vaszilij Grosszman híres regényében, amelyet írója 1949-ben adott nyomdába, de csak a szovjet rendszer bukása – és évtizedekkel a szerző halála – után láthatott napvilágot teljes terjedelmében. „Ő megharagudott rám: »Korai még erről beszélni, még az elutazók listáját sem állítottuk össze.«”³

Az utolsó utáni pillanatban elkezdett, fejvesztett menekülésben azután mindenütt a helyi pártszervezetek és a szovjet vezetői élveztek előnyt. „Nem hittük el, hogy ez a szörnyűség bekövetkezik”, emlékezett később a kijeivi Ida Belozovszkaja Ilja Ehrenburgnak írt levelében. „Hiszen mint a fuldoklók egy szalmaszálba, úgy kapaszkodtunk a rádióban hallott hírekbe: »Kijevet soha nem adjuk fel...« 1941. szeptember elsején csapataink tömegesen visszavonultak, és már hallani lehetett a rájuk dobott bombák robbanását, láttuk a kigyulladt, füstölő épületeket. De még ez sem tudott teljesen meggyőzni bennünket, hogy itt a vég. Hogy vége az életünknek.”⁴

A háború alatt és közvetlenül utána a nyugati sajtóban a szovjet hatóságok áldozatkész mentőakcióiról szóló híradások nyilvánvalóan a propaganda célját szolgálták. Pontos adatok nincsenek a menekültek számáról. Egyes esetekről fennmaradt néhány száz írott, illetve később a Szovjetunióból elmenekült túlélők által elmondott és magnetofonszalagra vett emlékezés. Közük egy Emilia Kotlova nevű tanárnőé, akit a szomszédai feljelentettek, de még idejében elmenekült a letartóztatására érkező németek elől. Két kisgyermekével két álló éven át mezőkön, szabad ég alatt élt. Előfordult, hogy fél éven át nem tudtak megmosakodni. Kenyeret két évig nem láttak, de ennél jobban megszenvedték a só hiányát. Télen tanyákon vagy istállókban, hamis iratokkal falusi iskolákba bekérezkedve bujkáltak, és csodával határos módon átvészelték a náci megszállást.⁵

Az embervesztés nyilvánvalóan nagyságrenddel kisebb lett volna, ha a szovjet hatóságok időben, hezitálás nélkül elkezdik a veszélyeztetett lakosság szervezett evakuálását. A döntéshozók azonban képtelenek voltak alkalmazkodni a hitleri Németország iránt ezt megelőzően, 22 hónapon át hivatalos politikaként érvényesített barátság után oly váratlan fordulathoz. Kivált, hogy a létfontosságú első napokban Moszkvából sem érkezett utasítás a menekítésre. Sztálin június végén két napon át „az áruló Hitler ármánysága” miatt letaglózva, részegen fetrengett a nyaralójában. Vezetőtársai, akik végül rákényszerítették, hogy álljon az ellenállás élére, a Kreml hatalomgyakorlásának megfelelően, ösztönösen az alattvalók féken tartására törekedtek. A párt központi bizottsági Titkársága a német támadás után hozott egyik legelső határozatában, 1941. június 23-án szigorúan megtiltotta, hogy bárki elhagyja a harci cselekmények színhelyét! A dokumentum kimondta, hogy minden erre irányuló egyéni kezdeményezés pánikkeltésnek minősül, és elkövetője hadbíróság elé kerül.⁶

Az intézkedés hatálya kiterjedt a Szovjetunió által a háború kitörése óta elfoglalt területekre: Kelet-Lengyelország, Észtország, Lettország és Litvánia mellett Észak-Bukovinára, egész Belorussziára és Ukrajna nagy részére, vagyis éppen azokra a területekre, ahol nagy számban élt a Hitler által kiirtásra ítélt zsidóság. A túlélők emlékezéséből kiderül, hogy a helyi hatóságok mindenütt érvényt is szereztek a határozatnak. A köztársasági határokról fegyverrel kergették vissza a menekülni próbálókat. Az oroszok, írta később egy litvániai zsidó, nem csak hogy a zsidó családoknak, „de még az övéiknek, az orosz kommunistáknak sem engedték átlépni a határt. Azt mondták nekik, hogy álljanak ott, és várjanak, amíg kiderül, tud-e nekik segíteni a párt.”⁷

Június 24-én Lazar Kaganovicznak, Sztálin bizalmi emberének vezetésével Moszkvában mégis megalakult a nyolctagú Legfelső Evakuációs Tanács. Elsődleges célja az volt, hogy kimenekítse a háború kimenetelében döntő fontosságú ipari potenciált és a képzett munkanerőt. Miközben a német csapatok iszonyú erővel nyomultak a Szovjetunió belseje felé, minden nap tucatnyi várost foglalva el, a testület tagjai munkatársaikat a moszkvai közkönyvtárakba küldték, hogy tanulmányozzák az első világháború alatti evakuációs módszereket.⁸

Június 27-én a legfelső pártszervek a hadiiparban jelentős vegyi és kohászati gyárak evakuálása mellett döntöttek. Ám újabb két nap telt el, mire a bolsevik párt Központi Bizottsága és a szovjet kormány kiadta az ehhez szükséges intézkedéseket. „Az ellenség-

nek ne maradjon egyetlen kiló gabona vagy egyetlen liter üzemanyag”, szolt a patetikus voltában is cinikus parancs, amely a halálos veszedelembé került embereket kötelezte, hogy semmisítsék meg az el nem szállított értékeket.⁹ Négy nappal később, Joszif Sztálin a nyilvánosság előtti első megszólalásában ugyancsak a megtermelt javak mentéséről és a megszállt területeken maradó értékek elpusztításáról beszélt. Említést tett az állatokról is: a lakosságot kötelezte, hogy a kimenekítendő jószágot szállítsák a gyűjtőhelyekre. Az evakuálásra váró civil lakosság sorsáról azonban egyetlen szót sem ejtett.¹⁰

Mindmáig nincsenek megbízható adatok arról, hogy ilyen körülmények között hány zsidó lakos tudott elmenekülni a bevonuló németek elől. Ismeretes, hogy Lettország 80 000 fős közösségéből alig 15 000 ember hagyta el a régiót. A rekkenő hőségben gyalogosan kelet és észak felé igyekvő, s az iszonyatos felfordulásban családtagjaiktól gyakran már az út elején elszakadt szerencsétleneket menet közben vérszomjas németbarát helyi szabadcsapatok támadták meg, gyilkolva és rabolva, miközben a németek már bombázták a menekülőket. A német megszállás alatt a Dnyesztertől a Bug folyóig a Hitlerrel szövetséges Bukarest által létrehozott Transznisztríában – Besszarábiában és Észak-Bukovinában, valamint az attól keletre fekvő néhány járásban – élő több mint háromszázötven ezer zsidóból csak harminc-nyolcvan ezren tudtak eljutni Kelet felé. A viszonylag későn, július végén megszállt Kelet-Beloruszria mintegy 185 000 zsidó lakosának 38 százaléka, az egy hónappal korábban német uralom alá került nyugat-beloruszsiáiak csupán 11 százaléka menekült el. Hasonló volt a különbség Kelet- és Nyugat-Ukrajna között.¹¹

A megszállt területen az SS négy operatív csoportot (Einsatzgruppe) hozott létre. Az A csoport a balti államokban és Leningrád körzetében, a B csoport Beloruszsiában és Moszkva irányában, a C csoport Ukrajnában, a D csoport Moldáviában, Ukrajna déli területein, a Krímben és Észak-Kaukázusban tevékenykedett. Reinhard Heydrich, a megszállt területek SS parancsnoka 1941. július másodikán úgy rendelkezett, hogy a helyi alsó, középső és felső szintű bolsevik vezetők mellett „a zsidók közül a párttagokat és az állami alkalmazottakat” kell kivégezni. Ez lényegében az egész szovjet zsidóság halálos ítéletét jelentette, hiszen a birodalom felnőtt lakossága az 1940-es évek elejére csaknem kizárólag állami alkalmazottakból állt.

A végrehajtást a tömeggyilkosságokra kiképzett Einsatzgruppe mellett a Wehrmacht-, a helyi rendőri alakulatok – a „policájok” –, valamint a lakosság egyes lumpen csoportjai végezték el. A megszállók a bevonulást követően azonnal elkezdték a zsidók elszigetelését. A falragaszokon közzétett rendelet értelmében gettóba kellett vonulniuk, ellenkező esetben felkoncolással fenyegették őket. Nehéz megítélni, mennyire fogták fel az áldozatok, hogy mit jelent ez, hiszen az első gettót a megszálló német hatóságok alig másfél évvel korábban, 1940 áprilisában hozták létre, Lódzban. Hogy ki minősült zsidónak, azt egyetlen megszállt európai országban sem volt olyan könnyű meghatározni, mint a Szovjetunióban, ahol a személyi okmányok „nemzetiségi hovatartozása” rovatában ekkor már évek óta szerepelt a válasz erre a kérdésre.

A megszállók többnyire nem közölték, hogy milyen céllal gyűjtik össze az embereket a gettóknak, de előfordult az is, hogy félrevezették őket. Plockban például azt mondták, hogy Palesztinába küldik őket. Harkovban Nyugat-Ukrajnát jelölték meg úti célként, Rosztovban pedig a szerencsétleneket, hogy a lakosság pogromjától akarják megvédeni őket.¹² Volt, ahol a hatóságok begyűjtötték az elhagyott házak kulcsait, meghagyva, hogy a gettóba települő családok – többnyire a Vörös Hadsereg soraiban harcoló családfelek nélkül – jól kivehetően írják rá a kulcstartóra a pontos címet. Másutt viszont a zsidóknak fel kellett gyűjtaniuk a saját otthonukat.

A gettóba vonulás megalázó rítusa – az utca közepén kellett gyalogolniuk, mivel a járdán nem mehettek, a kötelező fehér vagy sárga karszalagon a hatágú csillaggal – különösen elviselhetetlen volt a Szovjetunió 1939-es határai között, főleg a nagyvárosokban élő fiatalok számára, akik úgy nőttek fel, hogy a szovjet népek nagy családjában sem az etnikai, sem a vallási hovatartozásuk nem számít. De a zsidó hagyományt megőrző családok fiainak és lányainak sem volt, nem is lehetett útmutatása vagy viselkedési receptje arra, ami történt. Kivált, mert a megszállók a megfélemlítés olyan eszközeivel éltek, amelyeket józan ésszel el sem lehet képzelni. Kovnóban például litván bandák kíséretében benyomultak a rabbik lakásába, a rémült papokat arra kényszerítették, hogy teljes ornátusba öltözzenek, majd a rabbinövendékekkel együtt kihajították őket az utcára, ahol törött üvegdarabokkal „leborotválták” vagy benzinnel felgyújtották a szakállukat, és végigvonultak velük a város utcáin, miközben röhögve fényképezték a szörnyű jelenetet.¹³

A zsidó lakosság gettóba zárásával párhuzamosan elkezdődött az Endlösung következő szakasza, a megsemmisítés. Az Auschwitzban alkalmazott gyakorlattal szemben nem a betegeket és a munkaképteleneket, hanem éppen ellenkezőleg, a megszállt városokban talált munkaképes férfiakat ölték meg, hogy a zsidó tömegek majdani teljes likvidálásánál elkerüljék a várható ellenállást. Belorussziában például a 18 és 50 év közötti zsidó férfiaknak regisztráltatniuk kellett magukat. A megadott helyen jelentkezőket ott fogták, és amíg a lágerek elkészültek, a szabadban álltak étlen-szomjan, a tűző nyári napon.¹⁴ Máshol elhagyott gyárépületekben gyűjtötték össze, majd tízesével tarkón lőtték őket. Szemtanúk szerint az áldozatoknak nem egy esetben olyan szorosan kellett egymás mögé állniuk, hogy egy golyóval többet is ki lehessen végezni közülük. Ezt a módszert Sardinienpackung-nak nevezték, és széles körben alkalmazták többek között a lettországi zsidók kiirtásánál – bár néha még a kivégzőket is sokkolta.¹⁵

Umanyban, ahol az 1926. évi népszámlálás szerint még a lakosság fele zsidó volt, a Vörös Hadsereg mozgósítása és az evakuáció után 15 000 tagja maradt a közösségnek. A német megszállás napján, 1941. augusztus 13-án a helyi értelmiség köztisztviselőiben álló tagjait a városparancsnokságra rendelték, és a nyolcvan férfit arra kényszerítették, hogy tornagyakorlatokat végezzen. A kezükben tartott karddal a német katonák a foglyok minden mozdulatánál hol a karjukat, hol a lábukat vágták le, egészen addig szórakozva rajtuk, amíg a nyomorultak vérben fetrengve, iszonyatos kínok között meg nem haltak.¹⁶ Máshol a lőszerrrel való takarékoskodás céljából a németek a kivégzések előtt és alatt a kivájt gödörökbe dobták a gyerekeket, az öregeket és a nyomorékokat, hogy a gödör szélére állított, tarkón lőtt felnőttek lezuhanó teste agyonnyomja őket.¹⁷

Az umanyi Endlösung ezzel nem ért véget. A városközpontban, a piac közelében kijelölt gettó lakóit 1941 szeptemberében, majd 1942 februárjában egy-egy „akció” során megölték. A gettón kívül életben maradt néhány iparoscsalád tagjait pedig 1943-ban agyonlőtték. A városban két tömegsír maradt fenn, a zsidó áldozatok mellett mindkettőben kivégzett szovjet hadifoglyok maradványaival.

A litvániai Kovnóban – vagyis Kaunasban, amely a két világháború között a kis balti állam fővárosa volt –, a városközponttól öt kilométerre lévő dombon, az első világháborús német invázió megállítására épített Kilencedik erőd lett a halálgyár, ahová 1941 őszen százas csoportokban hajtották a megsemmisítésre szánt zsidókat. Közölték velük, hogy mosakodni fognak, ezért vetkőzzenek le, mert a fürdő után másik ruhát kapnak. Amint meztelenül, egymás sarkát taposva beléptek a helyiségbe, a litván segédrendőrök sorra lelőtték őket. A vastag falak elnyelték a haldoklók sikoltozását, de a biztonság kedvéért a németek végig jártatták az erőd körül álló kocsik motorját. Tízezer embert lőttek halom-

ba a „nagy akció” néven emlegetett genocídium során. Egy elmenekült fiún kívül erről a Gestapo által néhány nappal később az erődbe rendelt zsidók adtak számot, akiknek el kellett takarítaniuk az áldozatok földi maradványait.¹⁸

Odesszában, amelyet közel két és fél hónapos elkeseredett küzdelem után adtak fel a Vörös Hadsereg alakulatai, az 1941. október 16-i román megszállás másnapján városzerte több száz férfi hullája hevert az utcákon. Noha addigra – négy hónappal a Szovjetunió elleni német támadás után – a város 180 000 főre becsült zsidóságának 40–45 százaléka elmenekült, az itt menedéket találó, főleg besszarábiai zsidók száma ekkor még nagyon nagy volt. Transznisztria új fővárosában a csak kicsit is zsidó arcvonásúnak ítélt járőkelőket a román megszállók nyomban a bevonulás után elfogták az utcán, és helyben agyonlőtték, vagy felakasztották. Ugyancsak már a megszállás napján a megszállók csendőralakulatai végigjárták a zsidó lakásokat, és minden mozdítható értéket magukkal vittek, egyben megparancsolták, hogy mindenki jelentkezzen regisztrációra. A megadott helyen, a téglagyárban megjelenő zsidókat az épülettel együtt felgyújtották, és a holttesteket nagyon sokáig otthagyták. Amikor a bűz már messzire terjedt, azokat a zsidókat hajtották oda a maradványok eltakarítására, akiket túszként tartottak fogva egy iskolában, az NKVD helyi épületének negyven román tiszt halálát követelő október 23-i felrobbantása után.¹⁹ Dalnyik elővárosban október végén 25 000 zsidót semmisítettek meg. Nagy részüket elégették az ottani lőszerraktárban. Az életben maradtakat 1942. január 10-én gyalogosan a Szlobodkában létesített gettóba hajtották.²⁰

A Szovjetunió elleni támadás idején Lettországbán rekedt 75 000 zsidó tömeges likvidálása a német csapatok bevonulását követően szintén már a gettóba terelés után elkezdődött. Az első kivégzéseket a szovjet–német háború második napján, 1941. június 23-án hajtották végre. Ebben a leszámolásban is részt vett a helyi lakosság egy része: lettek, litvánok, észtek, ukránok és oroszok. A viszonylag kis létszámú csoportok közül a hírhedtté vált Arajs kommandó csupán háromszáz tagot számlált – de ők ölték meg a lettországi zsidóság felét. A „Rumbula akció” során rendkívül rövid idő alatt még kevesebb, mindössze tizenkét ember végzett 25 000 zsidóval a rigai „nagy gettóban” összezsúfolódott 33 000 fogoly közül: november 30-a és december 9-e között kivitték a foglyokat a gettó közelében lévő Rumbula erdőbe, és ott géppuskával lekasabolták őket. Ezzel egy időben a rigai „kis gettóban” tartott zsidókat is megsemmisítették. Egyes adatok szerint 4700, mások, így az Encyclopedia Judaica szerint csupán 2500 ember maradt életben.²¹

A zsitomiri terület egyik kisvárosában a német bevonulás utáni napon a megszállók keresztény körmenetre kényszerítették a helyi rabbit, és amint ez befejeződött, a nyílt utcán lelőtték, majd egy fakereszt alá temették. Az éjszaka leple alatt egy helybéli fiatal ukrán lány eltávolította a keresztet – őt helyben agyonlőtték. Az 1941. szeptember kilencediki első pogrom során az 1944 februárjában papírra vetett tanúvallomás szerint felsorakoztatták a teljes zsidó lakosságot. „Az egyik sorban ott állt szeretett anyám, Szura néném a lányával és szorosan hozzájuk simulva a feleségem bátyja, Jankel, egy vekni kenyérrel, mivel éppen munkába készült. A hóhér parancsára az emberek egyenként ráléptek egy deszkára, és mindegyiknek robbanógolyót engedtek a tarkójába. A koponyadarabok hajcsomóstól repültek a levegőbe, megakadtak a fenyőfák ágaiban, és sokáig csöpögött róluk a földre az agyvelő. A halott testek eközben tehetetlenül előrezuhantak a megásott gödörbe. Jankel-Szimhesz suszter állapotos lánya a sorban állás közben, a gödör szélén megszült. Egy német kiszakította belőle a gyereket a méhével együtt, az újszülöttet a fejénél fogva egy öreg fenyő törzséhez csapta, és az anyja holtteste után dobta, a gödörbe.”²²

A gyerekek, köztük a csecsemők kivégzéséről különösen sok, egymástól független, de egybehangzó tanúvallomás maradt fenn a szovjetunióbeli holokauszt időszakából. A megszállás utáni első megsemmisítési hullámban mindenhol tudatosan irtották őket, a

visszatérő leírások szerint lehetőleg lőszerpocsékolás nélkül, egy kőbe vágva a fejüket, lábuknál fogva széttépve, vagy szuronyhegyre hányva őket. Az apró tetemekkel számos esetben mint futball-labdával játszottak is egy darabig. Mindez olyan fokon ellentmond a természetnek, az általános emberi viselkedés normáinak, hogy alapos lélektani magyarázatra szorulna. Az első világháború utáni német revánsszellem, Hitler tömegeket fanatizáló gyűlölete és a német felsőbbrendűség hirdetése mellett talán az játszhatta a legnagyobb szerepet, hogy a berlini propaganda írmagostól akarta megsemmisíteni a minden baj okának minősített zsidóságot. A büntetlenül maradó kegyetlenkedéstől, önnön szadizmusuktól megvadult német katonákat és litván, ukrán, lett kiszolgálóikat alighanem ez készítette érzeik eltompítására, a gyilkosságok előtt számukra bőségesen juttatott alkoholon kívül. Amely egyébként a Kreml parancsára a szovjetunióbeli holokauszttal körülbelül egy időben, 1941 és 1944 között lezajlott deportálásokban, a krimi tatár, német, kalmük, görög, csecsen és más etnikumoknak a kollektív felelősségre vonás jegyében végrehajtott kitelepítésében szintén nem lebecsülendő szerepet játszott.

Feltűnő a deportált népek egyike, a holokausztról fennmaradt memoáirodalomban „német kolonistáknak” nevezett ukrainai németek kis csoportjainak részvétele a zsidók meggyilkolásában. A túlélők egymástól függetlenül megemlítik ennek a népcsoportnak az SS-alakulatokéhoz hasonlítható szadizmusát a leszámolásokban. A korábbi évtizedekben tiszta, takaros, szorgos életükkel a szovjet hétköznapokból messze kiemelkedő közösségek tagjai például úgy öleltek meg egy csoport vagonokba terelt odesszai zsidót, hogy a kocsiakat télvíz idején elárasztották vízzel, majd a vonatot egy mellékvágányra tolták, és megvárták, amíg a foglyok megfagynak.²³

A szovjet zsidók pusztulásának kései jelképévé vált Babir Jar-i tömeggyilkosság története 1941. szeptember 19-én kezdődött, amikor a C Einsatzgruppe 4A Sonderkommandója bevonult Kijevbe. Őket Paul Blobel ezredes, a Sonderkommando parancsnoka, majd egy héttel később egy másik, 150 fős alakulat követte. Szeptember 28-án közel kétezer hirdetményt ragasztottak ki a városban, amely felszólította Kijev és környéke zsidó lakosságát, hogy másnap reggel nyolc órakor jelenjen meg a városi temetőnél. A plakát a távolmaradókat felkoncolással fenyegette. Nehéz megállapítani, hogy pontosan hány embert érintett a rendelkezés. Az 1939. évi népszámlálás adatai szerint 160 000 zsidó élt Kijevben, s közülük mintegy százezer elmenekült a német bevonulás előtt. Addigra azonban az ukrán fővárost elárasztották a 74 napig tartó harcok alatt nyugat felől érkező zsidó menekültek. Ők már nem tudtak továbbjutni, mert a visszavonuló szovjet csapatok 1941. szeptember 19-én felrobbantották a Dnyeper hidait és átkelőit. Így történhetett, hogy szeptember 29-én reggel Kijev utcáit elárasztották a zsidók. Három teljes napon át tartott a halálmenet Lukjanovka felé, a meredek sziklával teli Babij Jar-i szakadékhöz. Szinte kizárólag aszszonyok, gyerekek és öregek haladtak az úttesten – a férfiak a Vörös Hadsereg harcoló alakulataival hátráltak a Szovjetunió belseje felé.

A temetőnél elbarikádozták az utat. Kétfelől a Sonderkommando tagjai és az ukrán segédrendőrök várták az érkezőket. Ezúttal is az volt a parancs, hogy vetkőzzenek le. A ruhát a temetőőr emlékezősége szerint halomba dobták, majd a meztelen embereket százas csoportokban, folyamatosan ütlegelve Babij Jar felé hajtották. Az ukrán segédrendőrök a szemtanúk szerint különös kegyetlenséggel és látható élvezettel verték a késlekedőket. Blobel ezredes 1951-ben, a bíróság előtt azt vallotta, hogy embereit harmincfős csoportokra osztotta. Minden ilyen egységnek egy álló órán át megállás nélkül tüzelnie kellett, majd átadta a helyét a következő egységnek. Késő éjszakáig tartott a kivégzés. Ekkor a megmaradt zsidókat egy üres garázsba terelték, és reggel az előző napi módszer szerint folytatták a tömeggyilkosságot. A föld folyamatosan mozgott: a halottak és a haldoklók

egymás hegyén-hátán hevertek. A 36 órás mérszárlás végén a precíz német számítások szerint 33 771 hulla borította Babij Jar földjét. Ez azonban még nem a végleges szám: a megtalált szökevényeket egymás után a temetőhöz vitték, és ott végeztek velük. A németek házról házra, lakásról lakásra jártak, összeszedték a Szovjetunióban más zsidó közösségeknél sokkal gyakrabban előforduló vegyes házasságból²⁴ származó gyerekeket, és a többiek holtteste mellett őket is agyonlőtték. 1942 tavaszán, amikor a környéket már betöltötte az oszló emberi maradványoknak az olvadó hó alól előtörő bűze, Blobel ezredes elégedetten mutogatta ismerőseinek a furcsa, torz földdarabot: „Itt vannak eltemetve a zsidaim!”, mondta büszkén.²⁵

A német megszállás ezt követő két esztendeje alatt Babij Jar még számos gyilkosság színhelye volt. Szovjet hadifoglyokat, bujkáló kommunistákat, partizánokat végeztek ki itt. Ez azonban nem változtatott a tragikus tényen, hogy a hely a kijevei zsidók kiirtásának és földi maradványainak színhelye. Az ukrán főváros felszabadítása után körülbelül fél évvel kiadott hivatalos szovjet kormányjelentés azonban „szovjet polgárok elleni tömeggyilkosságnak” nevezte a Babij Jarban történeteket. A szovjetunióbeli holokauszt és a szovjet zsidóság történetének, interpretálásának, a belőle levont következtetéseknek meghatározó momentuma lett, hogy Moszkva ettől kezdve következetesen elutasította, hogy Babij Jar egyáltalán összefüggésbe hozza a zsidók tragédiájával. A tömegsír tetején később zenés ifjúsági parkot akartak létesíteni. Nem egyedül ezen a zsidókkal együtt közel százezer ember mártírhalálának színhelyévé vált, a szó szoros értelmében véráztatta földön próbálták így elterelni az utókor figyelmét a tragédiáról. A már említett rumbulai tömeggyilkosság színhelyén még az ezredfordulón is használtautó piac működött Lettországbán.

A balti államok közül a kevés zsidónak otthont adó Észtországban a németek végül egyáltalán nem tudtak pogromokat rendezni. A felállított munkatáborokban, ahol fakitermelés és vasúti pályaépítés folyt, többnyire a litvániai Kaunas és Vilnius zsidó közösségének tagjait tartották: munkaképes férfiakat és nőket, mert az öregeket a láger környéki mocsarakba hajtották, a gyerekeket megölték. A kortársak emlékezete szerint az észtországi lágerekben prágai, berlini, bécsi, brüsszeli és párizsi rabokat is kivégeztek, akik ezt megelőzően semmilyen kapcsolatot nem tarthattak a helyi lakossággal.

Az első tömeggyilkosságokat követően a szovjet városokat megszállt német parancsnokság a legkisebb részletekig szabályozta a gettók életét. Ez a helyzet minden tragikumra ellenére valamiféle status quo reményét ébreszthette az üldözöttekben. A kényszerűen megteremtett közösség életének belső irányítására, a hatóságokkal való kapcsolattartásra a legtöbb nyugati határszéli gettóban megalakították a náci Németország által lerohant többi országban létrehozott Zsidó Tanácshoz, a Judenrathoz hasonló testületet. Eredetileg még 1939. szeptember 21-én Reinhard Heydrich, a náci biztonsági szolgálat, az SD – Sicherheitsdienst – vezetője rendelte el a legfeljebb 24 tagú „önkormányzati szerv” felállítását, amelynek feladata az élelmiszeradagok elosztása, a szálláshelyek kijelölése, az egészségügyi ellátás biztosítása volt. A német hatóságok néhány ritka kivételtől eltekintve nem engedték, hogy a gettó foglyai maguk válasszák meg képviselőiket. A kijelölt zsidó vezetők közül sokan ösztönösen elzárkóztak a feladat elől, így például egy Vilnius közeli településen sorsolással kellett megválasztani őket. Egy másik litvániai gettóban pedig még a választás előtt kötelezték a majdani győzteseket, hogy vállalják el a tisztséget. Előfordult azonban, hogy egyetlen férfi sem állt kötélnek, és ezért nőkből kellett megalakítani a testületet.²⁶

Itt ismét visszaütközött a szovjet korszak általános vallásellenessége és a zsidóellenes megkülönböztetések politikája. Az országban a zsidó életnek már a háború előtt sem voltak a németek által megszállt más államokban megszokott intézményei, vezetői. Így

a gettóban véletlenszerűen kellett kiválasztani a tisztségviselőket, főleg értelmiségieket, akik beszéltek németül. A mariupoli Zsidó Tanácsot egy túlélő így jellemezte: „a legjobb emberek voltak közöttük, orvosok, mérnökök. Ők szenvedték el elsőként a német hóhérok kegyetlenségét és aljasságát. Velük közölték a leghetetlenebb, legalattomosabb követeléseket, és ha nem teljesítették ezeket, akkor könyörtelenül megverték őket [...] Rajtuk keresztül követelték, hogy a gettó lakói haladéktalanul adjanak bizonyos mennyiségű lisztet, cukrot, mézet, cipőpasztát, szappant, stb.”²⁷

Máshol is a Zsidó Tanácsnak kellett összegyűjteni a megszállók által kivetett sarcot, amelyet a fennmaradt adatok szerint a foglyok kisemmizésének arányában róttak ki. A minszki „Narodnaja gazeta” 1996. októberi számában egy Borisz Haimovics nevű holokauszt túlélő felidézte, hogy 1941 szeptemberében a város gettójának Zsidó Tanácsától a németek 11 kiló aranyat és egymillió rubelt követeltek. A sarc elmaradása esetére kilátásba helyezték az előre kijelölt túszok kivégzését. Az „adó” megfizetése fejében viszont nehezen hihető mennyiségű – tíz tonna – krumplit ígértek a gettó lakóinak.²⁸

A legtöbb szovjet gettóban zsidó rendőrség is alakult. Előfordult, hogy foglyok a különleges elbánás vagy a kivételezett helyzet reményében jelentkeztek oda. De például a rigai „nagy gettóban” létrehozott testület tagjai a litvániai cionista ifjúsági szervezetekből kerültek ki, és a rendfenntartás örvén igyekeztek segíteni a rászorulókon. Néhányuk neve, így az 1941. december kilencedikén likvidáltak közé került Abraam Jadloverké vagy a gettóban kibontakozó illegális ellenállást szervező Mosé Glazeré fennmaradt a nagyon kevés túlélő memoárjában.²⁹ A legtöbbjükéről azonban soha, senki nem szerzett tudomást.

Nagyon kevés az olyan történet, mint amelyet közvetlenül a felszabadulás után rögzítettek a rigai gettó közel egy tucat foglyának szökéséről. A szökevények kézigránátot hajítottak az őket üldözőbe vevő német őrkre, és hármat megöltek. A gettó parancsnoksága bosszúból minden megölt németért a teljes gettórendőrségen kívül 50–50, majd újabb 108 zsidót elhajtott és agyonlövetett, köztük az emlékező apját. Ez a fegyveres ellenállás kezdetén történt, és visszavetette a szervezkedést, amelyet a szó szoros értelmében a föld alatt, egy németek által nem ismert bunkerben újra kellett kezdeni.³⁰

A megszállt szovjet területeken kialakított gettóban folyamatosan zajlottak a kivégzések, többek között azoké, akik a parancsnokság szerint vétettek a rendszabályok ellen. Spola városában, a kijevei területen például egy 18 éves fiúnak valaki ellopta a csajkjáját. A tolvaj után szaladt, mert csajka nélkül nem kapta volna meg a fejadagját. Ezért kivégzésre ítélték, és a tulajdon apjával ásatták meg a sírját. Az zokogva kérte, hogy őt öljkék meg, de nem volt kegyelem: neki magának kellett élve eltemetni a gyermekét. Néhány nap múlva szívroham végzett vele.³¹

A német hatóságok kezdettől arra törekedtek, hogy a szovjet zsidók lemészárlása lehetőleg a helyi lakosság spontán zsidóellenes pogromjainak benyomását keltse, bosszúnak a kommunista éra alatt elszenvedett sérelmekért. „Noha ez számottevő nehézségekbe ütközött, már a bevonulás utáni legelső órákban sikerült a helyi antiszemita erőket zsidóellenes pogromokra ösztökélni”, jelentette 1941. október 15-én Himmlernek az A Einsatzgruppe egyik parancsnoka.³² A jelek szerint „a zsidókérdést minden eszközzel és teljes határozottsággal” megoldani vágyó SS-alakulatok visszatartása okozta a nehézségeket, nem pedig az, hogy „a helyi antiszemita erők” ne akarták volna végrehajtani a feladatot. A bonyolult végrehajtást a jelentés további része így magyarázta: „kívánatos volt, hogy legalább az első időben ne háruljon [az SS-re – G. A.] a felelősség a rendkívül szigorú intézkedésekért, amelyek német körökben csodálkozást váltottak volna ki. Meg kellett mutatni, hogy maga s helyi lakosság tette meg az első lépéseket, a saját kezdeményezéséből, s hogy ez a zsidók részéről megnyilvánuló sokéves elnyomásra meg a kommunisták részéről alkalmazott terrorra való természetes reakció volt.”³³

Ami a németek által megszállt területek egy ideig közel 80 milliós lakosságát illeti, valamennyi etnikum és minden társadalmi réteg mutatott példát az emberséges magatartásra, de a szadizmusra, a gyilkolás és a „szerzés” ösztönének tombolására is. Nyugat-Ukrajnában feljegyezték például, hogy Andrij Septickij metropolita, aki 1941. július elsején külön pásztorlevélben üdvözölte az önálló ukrán állam kikiáltását, sőt Isten áldását kérte a náci német hadseregre, amiért az felszabadította Ukrajnát a szovjet zsarnokság alól, ugyanebben a pásztorlevélben felszólította híveit, hogy a térség minden nemzeti csoportja számára biztosítsák az alapvető jogokat.³⁴ Ő maga a rendkívül sok áldozatot követelő első Lvovi pogrom alatt elbújtatott a gyilkosok elől egy ottani rabbit. Lvov közelében a helyi ukrán értelmiségiek közbelépése, Lopatyin és Melnyica helységben az ortodox pap akadályozta meg a pogromot. Egy másik kisvárosban az ukrán polgármester próbálta megmenteni a szerencsétleneket, de sikertelenül.³⁵ Tegyük hozzá: ha az utókor számára feljegyzett esetek nem jelentettek volna kivételt, akkor Nyugat-Ukrajna, vagyis Galícia és Volhínia 1941 júniusa előtt 870 000 fős zsidóságából nem 17 000 ember – a közösség alig két százaléka élte volna túl a holokausztot.³⁶ Amint említésre méltó az az elgondolkodó tény is, hogy e sorok írásakor, 2014 márciusában Nyugat-Ukrajna több településén Molotov-koktélokot dobtak a helyi zsinagógára.

Ami a messihi múlt éppen szovjet vonatkozásban későn és kevéssé feldolgozott történetét illeti, a Berlinbe küldött beszámoló, illetve a nürnbergi per iratai arról tanúskodnak, hogy az ukránjai reakcióval szemben Belorussziában a lakosság eleinte nagyon ritkán kapcsolódott be a zsidók likvidálásába. A jelentések ezt a fehéroroszok eredendő passzivitásával, sőt „politikai bárdolatlanságával” magyarázták.³⁷ Valószínűleg azonban nagyobb szerepet játszott a nemzeti identitásnak a két nép esetében erősen eltérő szintje, illetve az ukránok sértett nemzeti érzése. A szakirodalom ezt főleg annak tulajdonítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után a térségben kitört hatalmi küzdelemben a zsidók annak idején passzívak maradtak, illetve – így látták az ukránok – a kulisszák mögött a Kelet-Galícia anektálására törő lengyelekkel rokonszenveztek. Annyi tény, hogy már a Rzecz Pospolita polgáraiként, 1925-ben a kelet-galíciai zsidó vezetők egy része csakugyan egyezményt kötött a lengyel kormánnyal. Ezt az ellenálló ukránok a térség polonizálásához való hozzájárulásnak tekintették. A zsidó közösség tagjai a gazdasági életben ugyancsak egyre gyakrabban keresztezték a lendületesen fejlődő ukrán társaságok érdekeit. Az ukrán–zsidó kapcsolatokat megterhelte az is, hogy az 1930-as években az ukrán nemzeti mozgalmak egy része közeledett Németországhoz, és adaptálta a náci ideológia számos elemét. Sőt, néhány vezetője közvetlen kapcsolatban állt Rosenberggel és Göringgel.³⁸ A világháború kitörése után több ukrán fegyveres alakulat szolgált a náci német érdekeket. 1941 tavaszán két ukrán büntetőzászlóalj alakult, hogy majd a Wehrmachttal együttműködve megtisztítsa a megszállt területeket a „nem kívánatos” elemektől. Az utóbbiakról készült névjegyzékeket később felhasználhatták az ukránjai népiirtás során.³⁹

A 17. század közepén a legnagyobb zsidópogromokat rendező Bohdan Hmelnyickij hetmannak a második világháborúig – sőt, amint a 2014. év eseményei újólág igazolják, mindmáig – elevenen élő örökségén túl ez lehetett az oka, hogy a nyugat-ukrajnai Volhíniában 1943 elején kevesebb, mint 800 fős (!) német kontingensre volt szükség a városokat övező erdőkben bujkáló, még megmaradt zsidók elfogásához. A helyi ukrán nacionalista szervezetek tagjai ugyanis maguk kerítették be, sőt, gyakran ők ölték meg a rejtőzködőket.⁴⁰ Talán sehol nem volt olyan sok ehhez hasonló eset, mint Ukrajnában és Litvániában. A családja sorsáról írt „Tűszok” című híres regényében a szovjet rendszer ellen 1968 elején fellázadt, és hamarosan emigrációba kényszerült Grigorij Szvirszkij

felidézett egy ilyen történetet. Ebben a főszereplő Fima nevű öccsét a Kurilov családnak sikerült elbujtatni, az értékeket pedig – egy télikabáttól a régi családi örökségnek számító zöld plüssterítőig – régi barátainak, a szomszédban élő Muhinéknak átadni, hogy megőrizték a kisfiú számára. Annál is inkább, mert a csinos, fiatal Ljubka Muhina a gyerek tanítónője volt, nagyanyja pedig egyszer már megmentette a zsidó szomszédokat: 1919-ben azzal kergette el a pogrom során bekopogató petljuristákat, hogy tifuszbetegek vannak a házban. Unokája azután a megmentett családtól kapott könyveket olvasva, egy másik zsidó család komisszárrá lett, majd 1939-ben elhurcolt tagjának segítségével lett tanítónő. Így a szülők biztonságban tudták a kis Fimát. Ahogy azonban a regény szerint a gettóba tartó többi zsidó nyomába eredtek volna, Ljubka Muhina kiszaladt az utcára. „Izgatottan átrohant a kerten, egyenesen Kurilovék házához, és azt kiabálta:

– Fima! Fimocska! Anyukád hivat!

A gyerek lélekszakadtából kirohant. A szülők, akiket már éppen a teherautóra löktek volna, hirtelen megálltak a kocsi kerekénél. Mozdulatlanul álltak, szorosan egymás mellett. Puskatussal verték őket, de mintha nem is érezték volna. Fima megpillantotta a policájt, kezében a puskával, meg a németet a nyitott revolvertáskával a derekán, és mindent megértett. Halkan odaszólt Ljubka Muhinának, a volt tanítónőjének:

– A levegő nem volt neked elég, vagy mi...

És némán a szüleihez ment. Hallgatott akkor is, amikor apja segítségével felkapaszkodott a teherautóra. Ljubka a csikorogva meginduló kocsi után szaladt, és odakiáltotta a policájnak:

– Van még egy lányuk is, Moszkvában tanul! Komszomolista.⁴¹

A más országokban tapasztaltaknál lényegesen több hasonló esetről adtak számot a szovjetunióbeli holokauszt túlélői és független emlékezők is. Ennek egyik oka lehet „a gyűlölt bolsevikok = a zsidók” széles körben elterjedt hite éppúgy, mint a Molotov–Ribbentrop-paktum utáni 22 hónap hivatalos szovjet propagandája, amely dicsőítette az angolszász hatalmakkal szembeállított Németországot, és hallgatott arról, hogy milyen sors jut a zsidóságnak a megszállt európai államokban. Másik oka alighanem az a Szvirszkij-regényben említett epizód, hogy amikor a főszereplő elpusztított szülei és öccse sorsa után kutatva a háború után bekopogtatott Ljubka Muhina házába, a család nemzedékeken át becsben tartott zöld plüssterítőjét a tanító vállán, kendőként látta viszont.

A „szerzés” ösztöne a nélkülözés keserves évtizedeit megélt szovjet lakosságban talán más országok polgárainál is erőteljesebben működött. Erre utal egyébként a második világháborúban hazájuk határain túl jutó szovjet tisztok és katonák elképesztő méreteket öltött „zabralása” is, amelynek magyarországi emléke olyan erőteljes volt, hogy még a Rákosi-korszakban is fel merték idézni a pesti kabarészínészek, akik csuklójukra mutatva emlékeztették az utalást pontosan megértő nézőknek a „csaszi, csaszi” szindrómára. Amely miatt ki kellett cserélni a Reichstagra elsőként szovjet zászlót kitzűző katona – máig nem tudni, Abdelkahim Iszmajlov, Mihail Minyin vagy Meliton Kantarija – fotóját, mert túlságosan sok órát viselt a két karján. Ez a fénykép lett a fasizmus feletti győzelem jelképe.⁴²

A felsorolt okok együtt sem magyarázzák a szovjet lakosságnak a holokauszt iránti viszonyát. Sem a közönyt, sem azt, hogy nem alakult ki szervezett ellenállás a helyi zsidóság vadállati kegyetlenséggel végrehajtott megsemmisítésével szemben, sem a gyilkosságokban való tényleges részvételt. Az emigráns mensevik Szolomon Svarc, a holokauszt szovjet áldozatainak krónikása a bolsevik uralom negyedszázados politikai–társadalmi hatalomgyakorlásában vélte felfedezni az okot. Szerinte a szovjethatalom negyedszázada alatt „az emberek hozzászórtak, hogy alávéssék magukat a hatalomnak, megszórták, hogy az erőszak megnyilvánulásait látván hallgassanak, hogy elnyomják magukban az

erőszakra való természetes reagálást, és így tömegesen lélektanilag is képtelennek bizonyultak a zsidómegsemmisítés hitleri politikájára való egészséges reagálásra.”⁴³

A szovjet befolyás alatt álló nemzetközi – többek között zsidó – szervezetek mégis igyekeztek elhitetni a világgal, hogy a megszállt szovjet területek lakossága egy emberként részt vett az áldozatok mentésében. A Független Zsidó Sajtószolgálat 1943. december hatodikán Moszkvából keltezett és számos amerikai lap által átvett távirata például nem kevesebbet állított, mint hogy „a felszabadított Gomel városába visszatérő menekültek közlése szerint a náci több száz orosz parasztot végeztek ki, amiért a katonai és rendőri hatóságoknál tiltakoztak a zsidók megsemmisítése ellen. Egy faluban a parasztok körmenetben, ikonokkal és keresztekkel vonultak a náci főhadiszállása elé, hogy az utolsó pillanatban megmentsék a kivégzésre hajtott kétszáz zsidó életét. A náci tüzet nyitottak a körmenetre, és 107 embert megöltek [...] Novoszegyigyben 145 parasztot öltek meg a zsidók tömeges megsemmisítése elleni tiltakozásuk miatt.”⁴⁴

A példa nem ritka kivétel: a szovjet dezinformációs politika mellett a külföldi zsidóságnak ezekben az években nem volt mindig egyértelmű a szerepe a szovjet zsidó közösség sorsában. A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után négy nappal a New York-i jiddis nyelvű sajtóban például ilyen és ehhez hasonló cikkek jelentek meg: „Jó ez a szerződés a zsidóknak? [...] Az igazság az, hogy a megneemtámadási szerződés szétverte Hitler, Mussolini, Japán, Franco és Horthy szövetségét”, utalt a cikkíró az antikomintern paktumra. Majd így folytatta: „A válasz tehát a kérdésre, hogy a paktum jó-e a zsidóknak, így szól: Igen, jó a zsidóknak, mert minden embernek és valamennyi demokratikus országnak jó.”⁴⁵ Ugyanez a mentalitás jellemezte 1943-ban az NKVD – személyesen Lavrentyij Berija – által, pénzgyűjtés céljából az Amerikai Egyesült Államokba küldött Szolomon Mihoelsz és Iszaak Fefer, vagyis a Szovjetunióban létrehozott Zsidó Antifasiszta Bizottság két vezetője sajtófogadtatását.⁴⁶

Az amerikai zsidóság befolyásos részének feltétlen szovjetbarátsága később közrejátszott abban, hogy Sztálin 1946-tól kezdve a külső megítéléstől való félelem nélkül hozzáfoghatott az állami antiszemitizmus programjának megvalósításához. Ez a projekt törvényszerűen a Zsidó Antifasiszta Bizottság vezetőinek 1952. augusztusi kivégzéséhez, az 1953 januárjában a szovjet központi sajtóban meghirdetett országos zsidóellenes hisztériához vezetett, amely csak Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála miatt nem torkolt a szovjet zsidósággal való leszámolásba – de évtizedekkel túlélte a diktátort, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet zsidók nagy része, amint lehetségessé vált, elmenekült a hazájából.

* * *

Ma sem tudjuk pontosan, hogy 1941 és 1944 között a Szovjetunióban végül hány zsidó esett a holokauszt áldozatául a birodalom 1939 előtti és utáni határai között élő, illetve az Európa távolabbi országaiból odahurcolt emberek közül. Becsült adatok szerint minden negyedik meggyilkolt zsidó, tehát körülbelül másfél millió, szovjet állampolgár volt. 1959-ben, Varsóban publikált demográfiai elemzésében Jakov Kantor abból indult ki, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum előtt végzett 1939. évi népszámlálás során 3 020 000 (e tanulmány elején említett források szerint 3 059 000) szovjet állampolgár vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 1959-ben pedig 2 268 000 ember. A szerző számításai szerint a különbség 752 000, ám ehhez hozzá kell adni a paktum után a Szovjetunióhoz csatolt és 1959-ben is oda tartozó területeken 1940. január elseje előtt élt mintegy 800 000 zsidót, valamint a Kantor számításai szerint 6,6 százalékos – a XX. század közepén talán

túlzottan magasra becsült – természetes szaporodásnak megfelelő 150 000 főt. Eszerint a térség zsidóságának teljes vesztesége a holokauszt nyomán 1 700 000 ember volt.⁴⁷

Az 1970-es években a balti államokban megöltekkel együtt 1 050 000 főre, ezt a régiót leszámítva pedig 800 000 emberre becsülték az áldozatok számát.⁴⁸ A következő évtizedben az SS négy operatív csoportja által Berlinbe küldött jelentések alapján több tanulmány 700 000 körül jelölte meg a megöltek körét.⁴⁹ A ma már részben rendelkezésre álló, bár számos részletében még most sem publikus szovjet statisztikákat az ezredvég modern szociológiai–statisztikai számításaival elemezve az 1990-es évek közepén a kutatók a születési és a halálozási rátán kívül figyelembe vették a háborús (harci) veszteségeket, a civil lakosság körében a háborús viszonyok miatti halálozás, valamint az 1939–1953 közötti sztálini megtorlások okozta népességcsökkenést, illetőleg a folyamatos asszimiláció következtében 1939 és 1958 között megváltozott népességarányokat. Mindezek alapján ma a második világháborúnak körülbelül egymillió szovjet zsidó áldozatáról kell beszélnünk. Ezek a számítások azonban csak az 1939 előtti szovjet határok között élő, tehát a háború alatti populációnál legalább kétfélmilliónál kisebb lélekszámú zsidó közösségekre vonatkoznak. Közülük is a kivégzettek, megsemmisítettek vagy más erőszakos halállal elpusztultakra.⁵⁰ Az ilyen „számháborúnak”, persze, nincs sok értelme. Előbb-utóbb a mégoly együttérző utókor figyelme is lankad, és kiüresednek a számok, amelyek mögött kettétört életek, soha meg nem valósult álmok, tervek, örömök és remények rejlenek.

JEGYZETEK

- 1 Idézi Jicchák Arad: *Unyicstozsenyije jevrejev SzSzsZr v godi nyemeckoj okkupacii 1941–1944*. Szbornyik materialov. Jád vaSém, Jeruzsálem, 1991. 37.
- 2 Az 1937-ben regisztrált 2 700 000 fős zsidó populációhoz képest ez nagyon komoly gyarapodást jelent, noha a természetes szaporulat nem haladta meg az évi 1,3 százalékot. Az adatban döntő szerepe lehetett a statisztikai adatfelvétel változásainak és az önmeghatározásnak is. Sergei Maksudov: *The Jewish Population Losses of the USSR from the Holocaust. A Demographic Approach*, in: Lucjan Dobroszycki – Jeffrey S. Gurock (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*. New York, 1990. 210.
- 3 Vaszilij Grosszman: *Zsizny i szugyba*. Knyiga vtoraja. Moszkva 1990. 63. A könyv megírása és megjelenése közötti idő a szovjet korszakban már az 1930-as évektől érvényesített állami antiszemitizmus ideológiájára és politikai gyakorlatára utal, amely magában foglalta a holokauszt tagadását.
- 4 Ilja Ehrenburg (szerk.): *Csornaja knyiga*. Jeruzsálem, 1980. 35. A továbbiakban: *Csornaja knyiga*, i. m.
- 5 Uott, 248.
- 6 *Kommunysztyicseszka partyija v Velikoj Otyecsesztennoj Vojnye*. Dokumenti i materijali. Moszkva, 1972. 38.
- 7 Harry Gordon: *The Shadow of Death. The Holocaust in Lithuania*. Kentucky, 1992. 25–26.
- 8 P. Pogrebnoj: *O gyejatyelnosztyi szoveta po evakuacii*. In: *Eseloni idut na Vosztko*. Moszkva, 1966. 201. Ny. Dubrovin: *Eselon za eselonom*. Uott, 208–209. Mark Altshuller: *Escape and Evacuation of Soviet Jews*, in: Lucjan Dobroszycki – Jeffrey S. Gurock (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 78–79.
- 9 *Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajszevniim voproszam*. Moszkva, 1968. II. kötet, 39.
- 10 J. Sztalin: *Szocsinyenyija*. Moszkva, 1967. 2. XV. kötet, 8.
- 11 A számításokat közli Mark Altshuller: *Escape and Evacuation of Soviet Jews*, i. m. 97., 104.
- 12 Jicchák Arad: *Unyicstozsenyije jevrejev SzSzsZr v godi nyemeckoj okkupacii 1941–1944*, i. m. 69., 129. Ju. M. Liahovszkij: *Poprannaja mezuzá – knyiga Drobickovo tara*. Harkov, 1991. 52. Dokumenti obvinyajut. Moszkva, 1945. 140–144. Mordechaj

- Altshuller: *The Holocaust in Soviet Union*, in: Yaacov Ro'i (szerk.) *Jews and Jewish Life in Russia and Soviet Union*. Essex-Portland, 1995. 176., 186.
- 13 Harry Gordon: *The Shadow of Death: Holocaust in Lithuania*. Kentucky, 1992. 29–30.
- 14 A megszállók érkezése után három nappal, 1941. augusztus elsején létesített minszki gettóban – az egyik legnagyobb a Szovjetunióban – fennállásának két éve és két hónapja alatt a helyi zsidóság mellett a Lengyelországból 1939 augusztusa után odamenekült, illetve Nyugat-Európából odaszállított, valamint ausztriai és csehországi zsidókat is fogva tartottak. A felszabadulásig egyedül itt 90 000 embert öltek meg, főleg gázzal. Presztuplenyija nyemeckofasisztszkih okkupantov v Belorusszii 1941–1944. Minszk, 1963. 223. Csornaja knyiga, i. m. 131–163. L. még a holokausztról a szovjet korszakban ritka kivételként a minszki gettó földalatti mozgalmának vezetője, G. Szmolar tollából megjelent kis könyvet: *Msztyityeli getto*. Moszkva, 1947.
- 15 Erről a nürnbergi peren is szó esett. Andrew Ezergailis: *The Holocaust in Latvia 1941–1944*. Riga–Washington, 1996. 241., 264.
- 16 Csornaja knyiga, i. m. 185.
- 17 Uott, 187. Ez a szemtanú is beszámolt róla, hogy az elkövetők folyamatosan fényképezték a tömeggyilkosságokat.
- 18 William W. Mishell: *Kaddis for Kovno*. Chicago, 1988. 86–95.
- 19 Uott, 105. A robbantás után a megszálló hatóságok hirdményekben az odesszaiak tudomására hozták, hogy minden tisztért kétszáz, minden katonáért száz civilt lőnek agyon. Uott, 98., 135.
- 20 G. Sapiro: *Gibel ogyesszkih jevrejev vo vremja gitlerovszkoj okkupacii*. Jeruzsálem, 1974. VI. kötet, 130–141. A holokauszt Odesszára vonatkozó tanúvallomásait Vera Inber költőné, a város szülőle dolgozta fel. Mordechaj Altshuller pedig a romániai dokumentumokat is felhasználó ivrit nyelvű szakirodalom alapját ismerette az odesszai katasztrófa történetét, in: M. Altshuller et al. (szerk.): *Szovjetszkije jevreji pisut Ilje Erenburgu 1943–1945*. Jeruzsálem, 1993. 137–144. 147.
- 21 Abraam Itaj – Mordechaj Nejstat: *Cserez tri podpolja*. Tel-Aviv, 1976. 122–123.
- 22 Csornaja knyiga, i. m. 158–159.
- 23 M. Altshuller et al. (szerk.): *Szovjetszkije jevreji pisut Ilje Erenburgu 1943–1945*, i. m. 147.
- 24 Egykorú statisztikák szerint 1937-ben például Belorussziában már a zsidó férfiak 16,5, a zsidó nők 15 százaléka élt vegyes házasságban. 1938. évi ukrainai adatok szerint ott 18, illetve 17 százalék volt ez az arány. Mordechaj Altshuller: *Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 180., 187. A német megszállás után keresztény nagyszülők számos esetben azért tagadták meg zsidó unokáik elbujtatását, mert a megszállók és a helyi policájok emiatt a szemük láttára egész családokat irtottak ki. Az üldözöttek nem egyszer felismerték, hogy távozásukkal megmentik keresztény rokonaik életét, és maguk mentek el a háztól.
- 25 Idézi William Korey: *A Monument Over Babi Yar*, in: Lucjan Dobroszycki – Jeffrey S. Gurock (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 64.
- 26 Isiah Trunk: *The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. New York – London, 1972. 1–13.
- 27 Csornaja knyiga, i. m. 222.
- 28 „Jews in Eastern Europe”, 1998/3. (37). 77. A náci német megszállók a pénz mellett tárgyakat is követeltek a gettókból. A varsói Zsidó Tanács például azt a feladatot kapta, hogy a főkormányzó feleségének, Brigitta Franknak prezentáljon egy törökkávé készítésére alkalmas kávéfőzőt, egy női utazótáskát, valamint piknikhez szükséges borbóbozokat. Isiah Trunk: *The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi occupation*, i. m. 67. Stern Samu, a budapesti Zsidó Tanács elnöke pezsgőspoharak, írógép, sőt „egyszer kifejezetten Watteau festmények” követeléséről számolt be. Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, 1990. 25.
- 29 Abraam Itaj – Mordechaj Nejstat: *Cserez tri podpolja*. Tel-Aviv, 1976.
- 30 M. Kaufmann: *Die Vernichtung der Juden Lettlands*. München, 1947. 181.
- 31 Csornaja knyiga, i. m. 194.
- 32 Idézi Sz. M. Svarc: *Antyiszemityizm v Szovjetszkom Szozjuze*. New York, 1952. 127.
- 33 Uott, 127–128.
- 34 J. A. Armstrong: *Ukrainian Nationalism 1939–1945*. New York, 1955. 80–81. A felerészlt lengyel arisztokrata családból származó militáns ukrán nacionalista 1888-ban (!) kezdte szerzetesi és – főleg az első világháború alatt – számos környező ország titkosszolgálatában végzett felderítő munkáját. Az orosz, majd a szovjet politikai rendőrség mindvégig gyűjtötte róla az adatokat, amelyeket a Szovjetunió felbomlása után Pavel Szudoplatov egykori NKVD-tábornoknak, a Trockij-gyilkosság megszerzőjének fia tett közzé. Andrej Szudoplatov: *Tajnaja zszizny genyerala Szudoplatova*. Pravda i vimiszli o mojom otce. Moszkva, 1998. I. kötet, 138–151.
- 35 Septickijnek a második világháború alatti szerepéről I. D. Kahana: *Yoman Getto Lvov (A lvovi gettó naplója)*. Tel-Aviv, 1980. 29. A jiddis nyelvű forrást idézi Aharon Weiss: *Jewish-*

- Ukrainian Relations During the Holocaust, in: H. Aster – P. J. Potichnij: Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1990. 414. Kahana maga is egy ilyen mentőakció nyomán élte túl a holokausztot: családját 22 hónapig rejtegette egy ukrán asszony Boriszlavban. „De nem felejthetem”, tette hozzá, hogy miután a német csapatok visszavonultak Boriszlavból, a 14 000 helyi zsidóból összesen hetvenen voltak életben.” Uott, 418.
- 36 S. Spector: The Holocaust of Volhynian Jews. Jeruzsálem, 1981. 349–351.
- 37 Az Alexander Dalin archívumában erről fennmaradt, Szmolenszkben kelt 1941. augusztus ötödiki titkos német jelentést idézi Sz. Svarc: Antyiszemityizm v Szovjetszkom Szozuje, i. m. 131.
- 38 J. A. Armstrong: Ukrainian Nationalism 1939–1945, i. m. 73–75., 79.
- 39 Aharon Weiss: Jewish–Ukrainian Relations During the Holocaust, i. m. 413.
- 40 S. Spector: The Holocaust of Volhynian Jews, i. m. 213–219. Más adatok viszont arról tanúskodnak, hogy a Hitler és egyben Sztálin rendszere ellen is harcoló ukrán partizáncsapatok számos esetben befogadták a zsidókat. Az ukrán ellenállók tábori kórházaiban pedig az orvosok között sok volt a zsidó.
- 41 Grigorij Szvirszkij: Zalozsnyiki. Roman – dokument. Párizs, 1974. 28–29. A Szovjetunióban, ahol a rendszer bukásáig nem hogy a lakosság kollaborálásáról, de a holokausztról is hallgatni kellett, soha nem jelenhetett volna meg ez a könyv. Pedig forrásértékét növeli, hogy a gettó helyett kivégzőosztag elé került szereplők mellett a szerző a gyermekgyilkos tanítónő fényképét is közli.
- 42 A „zabrálásnak” a Szovjetunióban súlyos társadalmi következményekkel járó jelenségről döbbenetes dokumentumokat közöl O. J. Vasziljeva – P. Ny. Knisevszkij: Krasznije konkvizitadori. Moszkva, 1994. és Pavel Knisevszkij: Dobicsa. Tajni germanszkij reparacij, Moszkva, 1994. című könyve.
- 43 Sz. Svarc: Antyiszemityizm v Szovjetszkom Szozuje, i. m. 143.
- 44 Uott, 137–138. A kutatásai során aggályosan pontos szerző ezt a tudósítást „kizárólagosan ideológiai exportra szánt mítosznak” nevezi. Uott.
- 45 Az 1939. augusztus 27-én megjelent cikket idézi J. W. Bruegel: Hitler und Stalin. Pakt gegen Europa, 79. sz. dokumentum. Bécs, 1973. 98.
- 46 Erről a misszióról és a Zsidó Antifasiszta Bizottságról részletesen írtam Antiszemitizmus a Szovjetunióban. Budapest, 2000. 237–270., és „Engedd el népem!” Zsidók a háború utáni Szovjetunióban. Budapest, 2003. 98–104., 155–162. oldalán.
- 47 Reuven Ejnstejn: Szovjetszkije jevreji vo vtoroj mirovoj vojnye, i. m. 28–29. A Jakov Kantor e témában született, jiddis nyelvű publikációit ismertető szerző az 1939 szeptemberétől csatolt szovjet területek zsidó lakosságát még népe-sebbnek tartja.
- 48 Nora Levin: The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933–1945. New York, 1973. 715–718.
- 49 Raul Hilberg: The Destruction of European Jews. New York, 1985. I. Abraham Edelheit Hershel (szerk.): Bibliography of Holocaust Literature. Boulder, 1986.
- 50 Sergei Maksudov: The Jewish Population Losses of the USSR from the Holocaust. A Demographic Approach, i. m. 212. Érdekes, hogy az 1959. évi népszámlálási adatok szerint magát zsidónak valló 2 226 000 szovjet állampolgár közül már csupán 267 000 élt az 1939/1940-ben megszállt területen. Uott, 209.